

DUALISTIK NIKOH UDUMLARINING VERBAL IFODASI SIFATIDA O'ZBEK O'LANLARI

Shahodatkhon Xabitovna Imomnazarova
shahodatkhoni@gmail.com

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
Feruza Toxirovna Mamatqulova
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada o'zbek og'zaki ijodining qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri - o'lan janrining kelib chiqishi va tarixiy evolyutsiyasi tadqiq etiladi. O'lanlarning qadimgi qabila tuzilishidagi dual (ekzogam) nikoh marosimlarining verbal komponenti sifatida yuzaga kelganligi va keyinchalik marosim folklori tizimida rivojlanganligi asoslab beriladi. Janrning nikoh to'yi bilan chambarchas bog'liqligi, yigit-qiz guruhlari o'rtasidagi "harpdoshlik" shaklidagi dialogik ijrosi, asosan o'n bir bo'g'inli xalq she'ri vaznida shakllangan to'rtlik tuzilishi hamda ayrim matnlarda saqlanib qolgan arxaik struktura qoldiqlari alohida e'tibor markazida. Ishda janrning funksional va ijro tabiatidagi o'zgarishlari - Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida, "Alpomish" dostoni kabi yodgorliklarda qayd etilganidek, 1980-yillargacha to'y marosimining ajralmas qismi bo'lib kelganidan XX asr oxiri - XXI asr boshlarida rituellik kontekstdan ajralib, sayl-tomoshalar, konsertlar va ommaviy madaniy tadbirlarda mustaqil ijro etiladigan janrga aylangani - izchil kuzatiladi. Turkiy xalqlarning shunga o'xshash qisqa dialogik shakllari (ozarbayjon chinosi va b.) bilan qiyosiy ma'lumotlar umumiy arxaik qatlam hamda o'zbek o'lanlarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek folklori, o'lan, nikoh marosimi folklori, rituellik dialog qo'shiqlari, dual tuzilma, ekzogamiya, so'z o'yini, harpdoshlik, turkiy og'zaki lirika, marosim folklori, janr evolyutsiyasi, postfolklor

UZBEK ULANS AS VERBAL EXPRESSIONS OF DUALISTIC MARRIAGE CUSTOMS

Shahodatkhon Khabitovna Imomnazarova
shahodatkhoni@gmail.com

Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of Academy of Sciences of
Republic of Uzbekistan
Feruza Tokhirovna Mamatqulova
Kokand State University

Abstract: The article examines the genre of *ōlan* - one of the ancient and widespread forms of Uzbek oral poetry - from the standpoint of its origin and historical evolution. The author argues that *ōlans* emerged as a verbal component of archaic marriage rituals based on the dual (exogamous) tribal structure and subsequently developed within the system of ceremonial folklore. Particular attention is paid to the close connection of the genre with wedding ceremonies, its dialogic “*harpdoshlik*” (partner-rivalry) performance practice between groups of young men and women, its traditional quatrain form (predominantly in the eleven-syllable folk meter), and the archaic structural relics preserved in certain texts. The paper traces the functional and performative transformation of the genre: from an integral element of wedding rites (documented as early as in Babur’s writings and in epics such as “*Alpomish*”) until the 1980s, to its gradual separation from the ritual context in the late 20th - early 21st centuries and transformation into an independent performative genre presented at public festivities, concerts, and cultural events. Comparative references to similar short dialogic forms in other Turkic traditions (Azerbaijani *chini*, etc.) are provided to highlight both common archaic layers and specific Uzbek features.

Keywords: Uzbek folklore, *ōlan*, wedding folklore, ritual dialogue songs, dual organization, exogamy, verbal contest, *harpdoshlik*, Turkic oral poetry, ceremonial folklore, genre evolution, post-folklore

O‘zbek folklorining muhim xazinasini sifatida o‘lan janri xalq hayotidagi marosim va ijodiy an‘analarning o‘ziga xos uyg‘unligini aks ettiradi. Ushbu janr o‘zbek xalqining ma’naviy dunyosi, tarixiy ong va estetik qadriyatlarining ifodachisi sifatida alohida o‘rin tutadi. O‘lanlarning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o‘zgarishlarga moslashib, asrlar davomida o‘z shakli va mazmunini boyitib kelgani folklorning tirik va doimiy rivojlanuvchi tabiatini ko‘rsatadi. Mazkur maqola o‘lan janrining tarixiy ildizlarini, uning marosimlardagi o‘rni va zamonaviy sharoitdagi yangi ko‘rinishlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, shu orqali o‘zbek folklorining turkiy xalqlar og‘zaki an‘analari doirasidagi o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishni maqsad qiladi.

O‘zbek xalq o‘lanlari aholi orasida keng tarqalgan qadimiy qo‘shiqlardan biri bo‘lib, asosan tog‘ va tog‘ oldi hududlarida istiqomat qiluvchi dehqonchilik hamda yarim ko‘chmanchi chorvadorlik bilan shug‘ullanuvchi aholi orasida ko‘proq ommalashganligi, qizlar va yigitlar o‘rtasida aytishuv-dialog shaklida ijro etilishi, poetik matnining to‘rtlik shaklidagi xalq she’ri shaklida an‘anaviylashganligi va mazmunida fikriy erkinlik aks etishi bilan alohida ajralib turadi. O‘troq turmush tarzi ommalashgan hududlarda, shuningdek, shaharlarda lirik xarakterdagi xalq qo‘shiqlari keng tarqalganligi sababli o‘lan ijrochiligi urf bo‘lgan emas. Bu janrga oid matnlar ilk bor Elbekning “*Laparlar*” (1922), “*Ashulalar to‘plami*” (1935) nomli to‘plamlariga

kiritilgan. Atoqli olim H.Zarifovning 1939 yilda chop ettirilgan “O‘zbek folklori” majmuasining 1-kitobida 26 ta to‘rtlikdan iborat o‘lan matni berilgan. Shuningdek, o‘zbek xalq o‘lanlaridan namunalar “Gulyor” (1967), “Oq olma, qizil olma” (1972), “Ostonasi tillodan” (1992), “To‘y muborak yor-yor” (2000), “Kelinoy qo‘shiqlari” (1983), “Asrlarga tengdosh qo‘shiqlar” (1991) kabi folklor to‘plamlarida ham ommalashtirilgan.

Xalqimiz orasida o‘lan qo‘shiqlari ko‘pincha nikoh to‘yida aytilganligini Zahiriddin Muhammad Bobur ham qayd etgan: “Atrok arosida bir surud borkim, “o‘lan” derlar, aksar to‘ylarda ayturlar, bu vazn anga mavsumdur. Avval surudg‘a taqsim qilurda har misradin so‘ng “yor-yor” lafzin keltirurlar. Sulton Husayn Mirza zamonida chiqqan “turkiy”ning ayolg‘u davrining o‘zig‘a bu “o‘lan”ni tartib berildi, xeyli raboyanda va yaxshi keldi”. “Dalli” dostonida “yaxshi soatda to‘yni boshlab, ulog‘ni tashlab, o‘yinch, sozchi xushlab, elni yig‘dirib xalqni poyga qo‘ydirib qo‘ya berdi. Ana ichkarida qiz bolalar o‘lan aytib, hangama katta bo‘ldi”, shuningdek, “Alpomish” dostonida ham o‘lan aytishuvi to‘y marosimi tavsiri tarkibidagi udumlardan biri sifatida talqin qilinganligi, nikoh to‘yi qo‘shiqlaridan biri “yor-yor” ijrosining boshlama misrasida “o‘lan” leksemasining mavjudligi ham bu janrning to‘y marosimi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ayrim o‘lan qo‘shiqlari ham bu janrning ijro jarayoni va maishiy funksiyasi nikoh to‘yiga aloqadorligini tasdiqlaydi:

To‘y-to‘y bugun, to‘y bugun, to‘ylay keldik,

Qo‘sha ro‘mol qo‘lga olib o‘ynay keldik.

To‘yingizga kelarmidik, kelmasmidik,

Shirin-shirin o‘lanlar tinglay keldik.

Yoki:

Qo‘limdagi besh barmoq birov toq,

Oxunlikdir elning ko‘nglini xushlamoq.

Avvallari to‘yda o‘lan aytganim yo‘q,

Endi aytib kelaman, ne deydi xalq.

Fikrimizcha, “o‘lan” janriga mansub xalq qo‘shiqlarini ijro etish an‘anasining tarixiy asoslari qadimgi jamiyatning dual tuzilishga asoslangan oilaviy-maishiy munosabatlari hamda qabila(urug‘)lararo nikoh rasm-rusmlariga borib taqaladi. Chunki, fratriyalar o‘rtasidagi nikoh shakliga asoslangan qadimgi to‘y marosimlarida qudalashayotgan taraflarning aytishuvlar, so‘z o‘yinlari hamda turli xil magik xarakterdagi aytim va alomatlar bilan o‘zaro tortishishlari ramziy mohiyat kasb etgan. O‘lan qo‘shiqlari ham o‘zbek xalq she‘riyatining “lapar”, “yor-yor” singari janrlariga bilan birga qadimgi nikoh to‘yi tarkibidagi udumlarning verbal komponentlaridan biri sifatida yuzaga kelib, marosim folklorining janrlari tizimida taraqqiy etib kelgan. Bu janrning to‘y marosimi tarkibidagi ommalashish tarzi XX asrning oxiriga qadar davom etgan bo‘lib, tarixiy-folkloriy jarayon rivoji davomida uning ijro o‘rni va

funksional tabiatida o'zgarish ro'y bergan. Axborotchilarning ma'lumotlariga qaraganda, nikoh to'yi udumlarida o'lan aytish an'anasi o'tgan asrning 80-yillariga qadar saqlangan bo'lib, keyinchalik o'lan qo'shiqlarini turli sayl-tomoshalarda, gap-gashtaklarda, xalq tomoshalari va madaniy-ma'rifiy tadbirlarda ijro etish urf bo'lgach, o'lan to'y marosimi folklori tarkibidan batamom chiqib ketib, xalq she'riyatining mustaqil holda ijro qilinadigan an'anaviy janrlaridan biriga aylangan.

O'lan qo'shiqlarining yigit va qizlar tomonidan tarafma-taraf bo'lib ijro etilishi an'anaviylashganligi sababli, o'lan aytuvchi tomonlar bir-birini "harpdosh" deydilar. Ular ijro jarayonida bir-birlariga murojaat etib, hol-ahvol so'rashadilar, xarakterlaridagi u yoki bu belgi-xususiyatlar va ruhiy holatidagi kechinmalarni ifodalaydilar, mohiyatan fikriy erkinlik zamiriga qurilgan voqeband to'rtliklarni ijro etish asnosida so'z o'yiniga kirishib, bahslashadilar.

An'anaga ko'ra, o'lanning ikki xil ijro usuli mavjud bo'lgan: a) o'lanning musiqa jo'rligisiz yigit va qizlar tomonidan tarafma-taraf bo'lib aytilishi; b) o'lanning yakka ijrochi tomonidan muayyan musiqa asbobi, ko'pincha, do'mbira, childirma jo'rligida aytilishi.

O'lan ijrochiligida "xarpdoshlik" mezoniga amal qilinganda musiqa asbobidan foydalanilmaydi. Agar o'lanchi yigit qo'lidagi do'mbirasi chalib turib ijro etsa yoki childirma chalayotgan qizning bir o'zi o'lan aytsa, u holatda an'anaviy badiiy matnga "yor-yor" qo'shib aytiladi. M.Alaviyaning qayd etishicha, o'lan "yor-yor" bilan aytilsa, aksariyat qo'lga do'mbira yoki childirma olib jo'r qilib aytadilar. "Yor-yor"siz aytilsa, o'lanni cholg'usiz aytadilar. Xalq shoirlari o'lanni ham do'mbira chertib aytadilar, agar tarafma-taraf aytilsa, cholg'usiz bo'ladi".

O'lan janriga mansub qo'shiqlari odatda "aaba" tarzida qofiyalanib, ritmik jihatdan 11 hijoli xalq she'ri sifatida an'anaviylashgan bo'lsa-da, ba'zan uning birinchi misrasi bir yoki ikki so'zdan iborat bo'lgani holda, ikkinchi va to'rtinchi misralar bilan qofiyalanishi holati ham kuzatiladi. Masalan, quyidagi o'lanning dastlabki misrasi to'rt hijoli so'zdan iborat bo'lsa-da, keyingi misra bilan qofiyalanishi matniy ohangdoshlikni yuzaga keltirgan:

*Muratali,
Sabog'idan quriydi Sirning toli,
O'lan aytgan qalam qosh kimning yori,
Savlatidan aylansin qizning bari.*

O'lanning ana shu matniy qurilishi nisbatan qadimiy bo'lib, janrning ilk shakllanish bosqichidagi arxaik shaklining qoldiq holdagi ko'rinishi - reliktlari sifatida saqlanib qolgan deb o'ylaymiz. Dastlabki misrasi o'ziga xos tarzda shakllangan to'rtlikning bunday arxaik strukturasi ozarbayjon adabiyotidagi chinosh, ya'ni tuyuq janrida saqlanib qolganligi ma'lum:

Almadan,

*Yanag shirin almadan,
Onadim qul uzunnen,
Xudam ruhum olmada.*

Ana shu misolning o'zi ham o'lan janriga mansub qo'shiqlarning matniy qurilishidagi bunday o'ziga xos struktural tip turkiy xalqlar og'zaki lirikasi taraqqiyotining arxaik qatlamiga mansubligini ko'rsatadi.

An'anaga ko'ra, o'lan ijrosi "harpdosh"larning xayrlashuvi mazmunini aks ettiruvchi to'rtliklar bilan yakunlanadi. Bunday "xushlashuv o'lanlari"da har ikki taraf ijrochining aytishuvdan mamnunligini ifoda etadilar, el-yurtning xotirjam va turmushning farovon bo'lishini, yana to'y-hashamlarda o'lan aytishish nasib qilishini niyat qiladilar. Ba'zan o'lan asnosida bir-birlariga qilgan hazil-huzullari, so'z o'yini vositasida "chimchib olganliklari" uchun uzrxohlik ham qiladilar:

Yigit:

Baland-baland tog'larning qori bo'lar,
O'ngirida burgut, lochin, sori bo'lar,
O'lanchilar omonlashib xushlashadi,
El og'asi mard yigitning ori bo'lar.

Qiz:

Dehqonlar ariq qazar tovonlashib,
Ne qilasan qizlarman yomonlashib,
Ikkovimiz bir qishloq bolasimiz,
O'lan aytib ketaylik omonlashib.

Xullas o'lan tarixiy asoslariga ko'ra dualistik tasavvurlar va qadimgi nikoh rituellarining verbal komponentlari asosida o'zbek nikoh to'yi marosimlari tizimida shakllangan folklor janri bo'lib, o'ziga xos ijro o'rni, aytilish usuli va poetik strukturasiga egaligi bilan xarakterlanadi. Bu janrning hozirgi postfolklor tarzidagi holati o'zining ijro o'rni va hayotiy-maishiy funksiyasi kengayganligi, ya'ni nikoh to'yi udumlari folklori tizimidan chiqib, sayl-tomoshalar va ommaviy tadbirlarda ijro etilishi an'anasi esa tarixiy-folklori jarayon taraqqiyoti bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar. Nashrga tayyorlovchi: S.Hasanov. Toshkent, 1971. 172-bet.
2. O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. Inv.No1. 174-bet.
3. 1967 yil 25 martda ohangaronlik To'ychi Yusupofdan folklorshunos M.Alaviya yozib olgan.
4. Alaviya M. O'zbek folklorida o'lan janri // O'zbek folklorshunosligi masalalari. Toshkent, 2010. 66-bet.

5. Alaviya M. Oq olma, qizil olma. O'zbek xalq qo'shiqlari. Toshkent, 1972 171-bet.
6. Irag - Kerkek bayatilari. Baki, 1984. 47-bet.
7. Khabitovna I. S. Historical Occurrence And It's Effect On «Ulan» Genre Perormers' Repertoire And Uzbek-Kazakh Folklore Connections //ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. - 2018. - T. 7. - №. 1. - C. 65-70.